

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ
(Յունիս 14-Յուլիս 7-Յուլիս 25, 1915) ԵՒ
Ա-ԴՕՆ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakian@mail.ru

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1917) թուրքական կառավարութիւնն իրականացնում է Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի հայաբնակ գաւառների հայութեան ցեղասպանութիւնը: Նման դժնդակ պայմաններում հայութիւնը կարողանում է մի շարք վայրերում, ինչպէս օրինակ՝ Վանում եւ համանուն նահանգում, Տարօնում, Շապին Գարահիսարում, Մուսա Լեռան վրայ, Ֆընտըճագում, Ուրֆայում եւ այլ վայրերում դիմելու ինքնապաշտպանութեան¹: Առաւել յաջող դիմադրութիւն են ցուցաբերում Վանի հայերը, որը զգալի թուռվ մարդկանց փրկուելու հնարաւորութիւն է տալիս:

Վանի նահանգապետ Ջեւդէթ բէյն ունենալով մօտ տասն անգամ գերակիռ ուժեր, Հրետանի եւ գնդացիրներ, չի կարողանում կոտրել հայութեան դիմադրութիւնը: Նրանց պայքարն ու ոռւսական բանակի եւ նրա կազմում հայկական կամաւորական խմբերի յառաջացումը նպաստում են որ Վան քաղաքի հայութիւնը յաղթանակած դուրս գայ անհաւասար պայքարից:

1915 Մայիսի 7ին ոռւսական հրամանատարութիւնը Արամ Մանուկեանին, կամ էլ ինչպէս նրան որակել է Վարագդատ Տերոյեանը՝ «Վանի հասարակական հսկային»², նշանակում է Վանի եւ ազատագրուած գաւառների ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ): Ինչպէս նշում է Վան այցելած Ա-Դօն (Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեան, 1867-1954)³: «Ըստ քանակի հրամանատարը զնահատեց հայ ժողովուրդի մղած պայքարը ու տարած յաղթանակը եւ հրամակեց Վասպուրականը կառավարելու համար Վանի կրիները ղեկավարող Արամին, լիազօրելով նրան կազմել հայկական ժամանակաւոր կառավարութիւն»⁴:

Վասպուրականում հայկական իշխանութեան հիմնումը պատահական չէր: Դա արդիւնք էր մի քանի սերունդների հետեւողական գործունէութեան: Նրանք կաթիլ-կաթիլ, դարեր շարունակ, բնակչութեան շրջանում սերմանել էին պետականութեան գաղափարը:

Կազմակերպւում են ազատագրուած գաւառների եւ Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը եւ վարչութիւնը, կրթական եւ ոստիկանական տեսչութիւնները, քաղաքապետարանը, գաւառային վարչութիւնը, գատարանը եւն..:

Կարօ Մասունու բնորոշմամբ՝ «Հայոց ճակատագիրը գործնական կեանքի մեջ տնօրինող հաւաքական կամքը թիֆիսէն եւ Երևանէն փոխադրուած էր Վան: Պատգամը Վանն կու գար»⁵:

Հայութեան համար վանը դարձել էր «Աւետեաց երկիր», ուր ձգտում էին օր առաջ հասնել շատերը, որպէսզի անձամբ համոզուեն, որ տեղի հայութիւնը ոչ միայն փրկուել, այլև սկսել է արարել հայոց պետականութեան սաղմը՝ վանի նահանգապետութիւնը:

Վանի նահանգապետութիւնը հարկադրուած էր լրուծել բազմաթիւ հիմնախնդիրներ՝ սկսած գաղթականներին իրենց բնակավայրերը տեղափոխելուց, մինչեւ նրանց անվտանգութեան ապահովումը: Այդ նպատակի համար կազմակերպում են մի շարք մարմիններ: Վանը բաժանուում է գաւառների եւ գաւառակների: Նշանակուում են նրանց ղեկավարները: 1915 Մայիսի 7-22ին նահանգապետի կողմից կատարուում են հետեւեալ նշանակումները.

Ա. Կալուածական-Գաղթականական Մարմին- Արտակ Դարբինեան (նախագահ), անդամներ՝ Աւետիս Թերզիքաչեան, Ա. Միրզախանեան, ֆաստաբան Կարապետ էֆենդի եւ Հ. Ժամագործեան:

Բ. Քաղաքապետութիւն- Պետրոս Մէօքէեան (նախագահ), անդամներ՝ Վ. Տէր-Պողոսեան, Վահան Մարութեան, Սիմոն Գափամաճեան եւ Ա. Վուվունիկեան: Գ. Դատարան- Աղաբէկ էֆենդի (նախագահ), անդամներ՝ Ռուբէն Շատուորեան, Թեղջան էֆենդի (գործադիր պաշտօնեայ), Ե. Քաջունի եւ Հրանտ Գալիկեան (դատախազ):

Դ. Տնտեսական Մարմին- Գէորգ Ճիշտէեան (նախագահ):

Ե. Լնդհանուր քննիչ- Կարապետ էֆենդի Այճեան:

Զ. Նպաստից Յանձնաժողով- Հ. Մկրտիչեան (նախագահ), անդամներ՝ Գ. Պարիկեան, Փ. Մարութեան, Ա. Պարսամեան, Կ. Գափամաճեան եւ Պ. Թաշճեանը: Է. Տների Յանձնաժողով- Մ. Հիւսեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Երամեան, Ա. Խոճամիրեան եւ գաստաբան Կարապետ էֆենդի:

Ը. Կրթական Մարմին- Մ. Մինասեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Նալպանտեան, Ե. Խշտունեան եւ Ռ. Մելիք-Աղամեան:

Թ. Երկրագործական Մարմին- Խաչիկ Զենորեան (նախագահ), անդամներ՝ Ա. Աւետաղայեան, Ռոպինսոն Գլճեան⁵:

Գաւառների եւ Գաւառակների Ղեկավար կազմը

1. Շահպաղիի գաւառապետութիւն- Աբէլ Աղաւնեան (գաւառապետ), Մինաս Օւիկեան (օգնական), Ստեփան Համբարձումեան (թարգմանիչ):

2. Արտամետի գաւառապետութիւն- Ցովհաննէս Գոմէնեան (գաւառապետ), Լ. Մելիք-Դատեան (թարգմանիչ-օգնական):

3. Ռոտանի գաւառապետութիւն- Լեւոն Գաբրիէլեան (գաւառապետ), Զաւեն Կորկոտեան (օգնական), Հ. Փալապեքեան (թարգմանիչ):

4. Ալիքի գաւառապետութիւն- Հ. Հիւսեան (գաւառապետ), Ա. Շաճեան (օգնական), Ս. Առաքելեան (թարգմանիչ):

5. Կիւննենցի գաւառապետութիւն- Փ. Մարութեան (գաւառապետ):

6. Արճէչի գաւառապետութիւն- Նշան Ժամագործեան (գաւառապետ), Գ. Թովմասեան (թարգմանիչ):

7. Արճակի գաւառապետութիւն- Շիրին Եղիազարեան (գաւառապետ), ոստիկանապետ՝ Տաղվերանցի Մկօ:

8. Գործօթի գաւառապետութիւն- Գագիկ Թոխմախեան (գաւառապետ):

9. Հայոց Ձորի գաւառապետութիւն- Նշան Նալպանտեան (գաւառապետ), Ն. Մելքեան (ոստիկանապետ), Ս. Համբարեան (թարգմանիչ):

10. Շատախի գաւառապետութիւն- Մ. Մեսրոպեան (գաւառապետ), Ա. Պաղտասարեան (ոստիկանապետ):

11. Ճանիկի գաւառապետութիւն- Ա. Մեմերճեան (գաւառապետ), Ս. Տէր-Միմոնեան (ոստիկանապետ):

Նշենք, որ գաւառապետութիւն կազմի մի մասը յետագայում փոփոխուում է: Կատարուում են նոր նշանակումներ:

Այգեստանի եւ Քաղաքամէջի պաշտօնեաների եւ ոստիկանների ընդհանուր թիւը կազմել է 152, իսկ գաւառներինը (ոստիկանութեան հետ միասին՝ 850 հոգի⁶:

Առաջնահերթ խնդիրներից էր գիւղատնտեսական աշխատանքների վերսկսումը, որը հնարաւորութիւն կը տար ապահովել ոչ միայն բնակչութեան, այլև ոռուական զօրքի եւ հայ կամաւորների մատակարարումն անհրաժեշտ մթերքներով: Սակայն երկրագործական աշխատանքները դժուարանուում էին այն պատճառով, որ լեռներում շարունակում էին գործել քրդական զինուած կազմաւորումներ՝, որոնք յարձակումներ էին կատարում հայկական բնակավայրերի վրայ՝ արգելելով հացահատիկի հաւաքումը:

Արամը գիտակցելով, որ բնակչութեան անվտանգութեան ապահովութիւնն առաջնահերթ խնդիրներից է, ձեռնամուխ է լինում ոստիկանական ուժերի կազմակերպմանը: Նրանց հիմնական խնդիրն էր՝ հայկական, ասորական եւ եղդիների գիւղերի պաշտպանութիւնը: Կարելի է ենթադրել, որ Արամը ոստիկանական ոյժերի հիմքի վրայ յետագայում ցանկանում էր կազմակերպել բանակային ստորաբաժանումներ:

Վանի նահանգուում տարածուած էին տարափոխիկ հիւանդութիւնները, ուստի նահանգապետութիւնը դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Ինը կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեանը (ԿՀԲՀ), Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիլորոյն եւ այլ կազմակերպութիւնների, խնդրելով օժանդակել այդ խնդրում: ԿՀԲՀ Վան է գործուղում լիազօր Արովիկանին, բժիշկներ Համազասպ Օհանջանեանին ու Քոչարեանին, նրանց հետ նաեւ երեք բուժակ եւ մէկ հիւանդապահ⁷: Յունիսի 20ին Վան է ժամանում Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ եւ էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան կենտրոնական Յանձնաժողովի ներկայացուցիչ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատեանը⁸: Նրա նախագահութեամբ կազմուում է «Վասպուրականի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողով»ը, որում ընդգրկուում են Ա. Մանուկեանը, Սիրական Տիգրանեանը, Մարտիրոս Նալպանդեանը, Փանոս Թերլեմեզեանը եւ Յովհաննէս Մկրտիչեանը: Յանձնաժողովի գործը եղել է բուժարան բացել բժիշկ Թաշճեանի¹⁰ գլխաւորութեամբ: Հեռագրուում է էջմիածնին, խնդրելով շտապ կարգով Վան ուղարկել բժիշկ եւ դեղեր, եւ բացել հիւանդանոց 55 մահճակալով¹¹:

Մեծ քանակութեամբ մարդկանց կուտակումը Վանում է քաղաքի առողջապահական վիճակը: Յունիսի 7ին նահանգապետի օգնական Պարոյր Լեւոնեանը գրում է. «Համաճարակը սաստկանում է: Անհրաժեշտ են բժիշկներ, ֆելչէրներ¹², դեղորայք: Սով է սկսում: Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել օգնութիւն հասցնելու համար: Արամի վարչութիւնը անում է նոյն իսկ անհնարինը: Խիստ կարիք կայ ինտելիգենտ ուժերի»¹³:

Վանի հայկական իշխանութիւնը հաշուի առնելով, որ հայ, ասորի, եղդի, ինչպէս նաեւ քուրդ ու թուրք բնակութիւնը քիչ թէ շատ վարժուած է օսմանեան օրէնքներին եւ նրա վրայ հիմուած զատակրաւական համակարգին, չի գնում կտրուկ եւ արմատական փոփոխութիւնների: Նահանգի ղեկավարութիւնը եւ գլխաւորապէս Արամը, գիտակցում էին, որ օսմանեան օրէնսդրութեան արմատական վերանայումը կարող է յանդեցնել օրէնսդրական խառնաշփոթի, ուստի հրահնագում է դատաիրաւական համակարգի աշխատակիցներին ժամանակաւորապէս առաջնորդուել օսմանեան օրէնքներով, իհարկէ, դրանց որոշ դրոյթներ վերանայելով եւ յարդարեցնելով ներկայ պայմաններին: Կարգադրում է դատաիրաւական համակարգին, այդ թուում ոստիկանութեանը վերաբերող օրէնքները թուրքերէնից թարգմանել հայերէն եւ ներկայացնել նահանգապետարան: Օրէնքների նախագծերը կամ տարբերակները համապատասխան քննարկումներից եւ փոփոխութիւններից կամ ամբողջութեամբ հաւանութիւն ստանալուց յետոյ պէտք է դրուէին շրջանառութեան մէջ:

Մայիսի սկզբներին թուրքական բանակի նահանջից յետոյ Վանի մահմեդական թաղամասում մնացել էին թուրքերի կողմից լքուած 865 թուրք կանաքը եւ երեխաներ¹⁴: Վանեցիներն, ի տարբերութիւն թուրքերի, քաղաքացիական բնակչութեան նկատմամբ որեւէ ոտնձգութիւն կամ բռնութիւն չեն կատարում: Թուրք համաքաղաքացիներին Վանի հայկական իշխանութիւնը տեղաւորում է ամերիկեան եւ գերմանական միսիոներական հաստատութիւններում: Աւելին, քաղաքային ոստիկանութեանը յանձնարարուում է ապահովել նրանց անվտանգութիւնը: Նահանգապետութիւնը հաշուառում է նրանց անշարժ գոյքը՝ տներն ու այգիները, ու կազմում դրանց մանրամասն ցուցակը, որը պահպանուում է Հայաստանի Ազգային Արխիւում:

Յունիսի 23ին նահանգապետը եւ շրջանային վարչութիւնը յատուկ կոչով դիմում են հայրենակիցներին, խնդրելով օժանդակել Վասպուրականի բնակչութեանը: Նահանգապետարանը հայութեանը ներկայացնում է արդէն կատարուած աշխատանքների մասին՝ պատրաստուում են հիմնել երկու հիւանդանոց՝ մէկը տարափոխիկ, իսկ միւսը՝ ոչ-վարակիչ հիւանդութիւնների համար: Յաջողութել է հաւաքել 10,000 փութ ցորեն, կարիքաւորներին տրուել են 8-10,000 ոչխար եւ 3,000ից աւելի խոշոր եղջերաւոր անառուններ:

Սակայն առաջնահերթը վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ պայքարն է: Նախատեսուում է նուազագոյնը մէկ բժիշկ՝ երկու գաւառի համար: Այսինքն՝ մէկ բժիշկը սպասարկելու է երկու հազար հիւանդի: Միաժամանակ կոչ է արտուում երիտասարդութեանը՝ նուազագոյնը միքանի ամսով գալ Վասպուրական եւ ուժեղն օգտագործել գաղթականներին օգնելու համար:

Հաշուառում են քաղաքում հայերին պատկանող մրգատու այգիները: Նրանց թիւը հասնում է 1400ի, սակայն մշակուում են միայն 82օր: Քաղաքապետարանը քայլեր է ձեռնարկում, որպէսզի անխնամ մնացած այգիները եւս մշակուեն եւ այդ նպատակով առաջարկուում են վարձակալման ցածր գները¹⁵:

Հայկական իշխանութեան գործունէութիւնը միշտ չէ որ հարթ էր ընթանուում: Նշանակուած պաշտօնեաների մի մասը ընդօրինակած լինելով նախկին յուի բարքերը, թեթեւամտօրէն էին վերաբերուում իրենց պարտականութիւններին. լինում էին նաեւ պաշտօնական դիրքի չարաշահման դէպքեր: Դժուար էր կարճ ժամանակահատուածում փոխել մի շարք մարդկանց մօտ արմատացած

հոգեբանութիւնը, որի վրայ իր կնիքն էր դրել թուրքական երկարատեւ տիրապետութիւնը: Սակայն կարեւորը դա չէր: Կային նահանգային ղեկավարութիւն եւ իրենց գործունէութիւնը պարտաճանաչ կատարողներ, որոնց գործունէութիւնն օրինակ էր հանդիսանուում միւսների համար: Իսկ ինչ վերաբերուում է անպարտաճանաչ պաշտօնեաներին, ապա նրանք հեռացւում էին ծառայութիւնից եւ փոխարինուում ուրիշներով¹⁶: Առաջին օրինակը ցոյց էր տալիս Արամը, որը կարողացել էր իր շուրջը հաւաքել յիրաւի նուրիեալ համախոհների, առանց հաշուի առնելու նրանց կուսակցական պատկանելիութիւնը եւ սոցիալական ծագումը: Այսպէս, Վան քաղաքի ոստիկանապետ Դ. Փափազեանը ՀՅԴաշնակցութեան անդամ էր, իսկ փոխստիկանապետ (ոստիկանապետի օգնական), 1915 Յունիսի 30ից սոտիկանապետի պաշտօնատար Ղ. Խանճեանը նախկին արմենական էր՝ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութեան անդամ: Այդ կուսակցութեան անդամ էր, իսկ վոկտոստիկանապետ (ոստիկանապետի օգնական), 1915 Յունիսի 30ից սոտիկանապետի պաշտօնատար Ղ. Խանճեանը նախկին արմենական էր՝ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութեան անդամ: Այդ կուսակցութեան անդամ էր Արտակ Դարբինեանը, որը յետագայում վարում է Նահանգային Վարչութեան դիւնապետի պաշտօնը: Դատախազ Հ. Գալիկեանը ՄԴՀԿուսակցութեան անդամ էր: Արամը այդ նոյն սկզբունքը կիրառուում է նաև, երբ 1917ի վերջից հանդիսանուում է Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ղեկավարը, իսկ 1918 Յուլիսի 24ից՝ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ներքին Գործերի նախարարը: Նա խնդրիներին մօտենում էր ոչ թէ որպէս քաղաքական պետական գործիչ:

Վանի նահանգապետութեան գոյութիւնը եւ աստիճանաբար առօրեայ գործունէութեան կարգաւորումը «անհանգստացնում» է ուսւական կառավարութեանը: Նրանց համար ցանկալի չէր, որ բացառապէս հայերից կազմուած այդ, թէկուզ ուսւական հրամանատարութեանը ենթակայ նահանգը, դառնար ապագայ ինքնավար Հայաստանի հիմքը: Բացի այդ, կառավարութիւնը խորապէս «անհանգստացնածած» էր կովկասեան բանակի յաղթանակներով եւ դա այն դէպքում, երբ ուսւական բանակը ծանր մարտեր էր մղում ուսւատրիական ուազմաճակատում¹⁷: 1915ի Յուլիսի 11ին, առանց որեւէ լուրջ եւ հիմնաւոր ուազմական անհրաժեշտութեան կովկասեան Դ. բանակի գօրամասերը հապճեպ նահանջուում են: Նման հապճեպութիւնը հնարաւորութիւն չի տալիս հայերին կազմակերպել ինքնապաշտպանութիւն: Տարածուում են չափազանցուած լուրեր մեծաթիւ թուրքական գօրքերի յարձակման մասին: Իրականում հակառակորդը նման մեծաթիւ ուժեր չունէր: Թուրքական բանակի գերակշիռ մասը ծանր մարտեր էր մղում Դարդանէլի շրջանում՝ անգլո-ֆրանսիական ուժերի դէմ, ուստի թուրքերը չէին կարող այդ ժամանակ մեծաթիւ զինուորներ ուղարկել ուսւ-թուրքական ուազմաճակատ: Կարելի է ենթադրել, որ կեղծ նահանջը նպատակ ունէր..

1. Վերացնել հայկական ինքնավար իշխանութիւնը,
2. Դրդել հակառակորդին՝ խորանալ իր կողմից աւերտուած շրջաններ եւ ապա հակայարձակումով շրջապատել եւ ոչնչացնել թուրքերին¹⁸:

Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատուում է համապատասխան փաստերով՝ Օգոստոսի 1ին Վանը վերագրաւելուց յետոյ ուսւաներն այլեւս չվերականգնեցն հայկական իշխանութիւնը:

Յուլիսի 23ին գեներալ Ն. Բարաթովի ուազմարշաւային կորպուսն անցաւ յարձակման: Յուլիսի 25ին ուսւսները գրաւեցին կիչ-Գեադուկ լեռնանցքը, կամար եւ Դութախ գիւղերը: Նշուած գործութեանը ընթացքում փակուեց

թուրքական զօրքերի նահանջի ճանապարհը Եփրատ գետի աջ ափով: Սակայն, Կովկասեան Դ. Բանակի ուշացած յարձակումը Հնարաւորութիւն չտուեց իրականացնել հակառակորդի ուժերի շրջապատումը¹⁹:

Հրատարակուող փաստաթղթի հեղինակը՝ Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեանն (1867-1954) է՝ հայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից: Նա գիտական հասարակութեանը յայտնի է Ա-Դօ անուամբ:

Ա-Դօն հայ հասարակութեան համար անծանօթ դէմք չէր: Նրա ուսումնասիրութիւնները վերաբերում են հայ ազատագրական շարժումներին, Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային-տնտեսական կացութեանը, վարչական կառուցուածքին, բնակավայրերի եւ բնակչութեան վիճակագրութեանը: Սակայն խորհրդային տարիներին, ժամանակի նշանաւոր մտաւորականի գործունէութիւնը հիմնականում մնացել է ստուերում:

Ա-Դօն ծնուել է Նոր-Բայազէտում (այժմ՝ Ք. Գաւառ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի Մարզ): Ակզբանական կրթութիւնը ստանում է ծննդավայրում, որտեղ սովորում է միքանի տարի: 1881 Սեպտեմբերի 4ին Ա-Դօն տեղափոխում է Երեւան՝ աւագ եղբօր մօտ, աշխատելու նրա խանութում: 1888 Յունուարի 23ին Մշակթերթում լոյս է տեսնում Ա-Դոյի առաջին յօդուածը:

Աշխատելուն զուգընթաց, 1889-1891ին նա սովորում է Երեւանի Թեմական Դպրոցում: 1905 Սեպտեմբերին ընդունում է Խարկովի Համալսարանի իրաւաբանական Ֆակուլտէտը որպէս ազատ ունկնդիր, սակայն Ռուսական Եղաղփոխութիւնը (1905-1907) եւ ուսանողական յուղումները Հնարաւորութիւն չեն տայիս աւարտել ուսումը եւ Ա-Դօն ստիպուած է լինում վերադառնալ Երեւան:

1903ին տպագրում է Ա-Դոյի, ներկայիս գիտական հասարակայնութեանը համեմատաբար սակալ յայտնի Մակեդոնիա գրքոյկը²⁰, որտեղ նա կատարում է հետաքրքիր հետեւութիւն, թէ՝ օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ հեծեծող Մակեդոնիայի համար հակաթուրքական ելոյթների ազդակ է հանդիսանում օսմանեան կառավարութեան կողմից 1895 Մայիսի 11ին ընդունուած եւ Հայկական Նահանգներում նախատեսուող Մայիսեան Բարենորոգումների Մրագիրը²¹:

Ա-Դոյի գրքն է պատկանում նաեւ մէկ այլ գրքոյկ, որը ներկայացնում է 1890ականների կոտորածների հետեւանքով ծննդավայրը լքած Վանի Վիլայէթի Արճէշ գաւառի Ախսրան գիւղի բնակիչ Սուրապին: Գիտնականը հետեւեալ սահմանումն է տուել գաղթականին. «...զարթականը նա է, որ զուրկ գլուխը դնելու տեղից մի կտոր հացը կուլ է տալիս արցունքով թրջած, որի բերանից կ'լսէ Ախ-Վարան... Ախ-Էրկիր... [բազմակէտերը հեղինակինն են - Ռ.Ա.]»²²:

1905ի Ռուսական Առաջին Յեղափոխութիւնը Հնարաւորութիւն է տայիս ռուս, ինչպէս նաեւ հայ առաջադէմ հասարակայնութեանը տպագրել մինչ այդ գրաքնութեան կողմից արգելուող մի շարք գրքեր: Ա-Դօն օգտագործում է ընձեռնած Հնարաւորութիւնը եւ թղթին է յանձնում Միքայէլ Նալբանդեանին նուկրուած գրքոյկը²³:

1906ից մինչեւ 1908 Ա-Դօն ուսումնասիրում է ցարական կառավարութեան սադրանքով հրահրուած հայ-թաթարական (աղբբեջանական) ընդհարումները (1905-1906): Նա 1905 Յուլիսին եղել էր Շարուրի եւ Նախիջեւանի գաւառներում, 1906 Հոկտեմբերին՝ Գանձակի նահանգում: Արդիւնքում ստեղծում է

մի աշխատութիւն, ուր փաստերի եւ ժամանակի մամուլի հիման վրայ ներկայացնում է այդ տարիների ողբերգական իրադարձութիւնները²⁴:

1908 Սեպտեմբերին մեկնում է Ս. Պետերբուրգ եւ ուսանում Հոգէ-Նեարդարանական ինստիտուտում: 1909ի սկզբին գալիս է Երեւան եւ որոշում է իրագործել վաղեմի երազանքը՝ ուղեւորութիւն կատարել Արեւմտեան Հայաստան: Նոյն թուականի Յուլիսի 22ին հատում է ոուս-թուրքական սահմանը եւ անցնում է Ալաշկերտի հովտում գտնուող Բայազէտ քաղաքը: Ուղեւորութիւնը տեսում է երկու ամիս եւ նա հացնում է լինել Վանում, Սուշում, Էրզրումում (Կարին) եւ այլ վայրերում: Ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները գիտնական յանձնում է տպագրութեանը:

1909ին Ա-Դօն հեղինակում է Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում՝ աշխատութիւնը, որի համար ցարական դատարանը նրան դատապարտում է մէկ տարուայ բանտարկութեան, որը կրում է Ներքին Ախտայի (այժմ՝ Ք. Հրազդան, ՀՀ Կոտայքի Մարզ) բանտում:

1914ին իշխանութիւնները թոյլատում են Ա-Դոյին հետազօտական աշխատանքներ կատարել Երեւանի Գիմնազիայի արխիվում եւ նիւթեր հաւաքել Խաչատուր Արովեանի գործունէութեան վերջին տարիների վերաբերեալ (1843-1848): Ուսումնասիրութիւն արդիւնքում նա պատրաստում է հետազօտութիւն, որի մի մասը տպագրում է Բաքուում հրատարակուող Գործ ամսագրի 1914, թիւ V-VI եւ VII-VIII համարներում: Գիտնականը կարողանում է ճշգել Արովեանի ծննդեան տարեթիւը՝ 1809: Ցաւօք, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատճառով յետագայ հրատարակութիւնը դադարեցւում է:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Ա-Դօն մասնակցում է հայ գաղթականութեան իննդիրներով զբաղուող կազմակերպութիւնների աշխատանքներին: 1915 Յունիսի 14ից մինչեւ Յուլիսի 24ը, Ա-Դօն գտնւում է Վանում եւ շրջակայ գաւառներում: Նա եւ իր ընկերներն ականատես են լինում զանդուածային աւերածութիւնների եւ սպանութիւնների հետեւանքներին, որոնք իրականացրել էին թուրք եւ քուրդ ջարդարարները: Գիտնականն առօրեայ աշխատանքի հետ միասին սկսում է կատարել ուսումնասիրութիւններ, տեղեկութիւններ հաւաքել այս կամ այն բնակավայրի, բնակչութեան կազմի, տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին: Ինչպէս վկայում է ժամանակակիցը. «Այս [...] Վանի նահանգի հայութեան կոտորածը եւ ինքնապաշտպանական նարտերի] ամրող անցքի նանրամասն նկարագիրը զրի էր առնում հրատարակելու Ա-Դօն. ուստի եւ աւելորդ եմ համարուն հատուկտոր տեղեկութիւններ տալ»²⁵: Այս փաստը վկայում է Ա-Դոյի հայ հասարակութեան մէջ ունեցած գիտական եւ հասարակական հեղինակութեան մասին:

1919ից մինչեւ 1949 Ա-Դօն աշխատում է Հայաստանի Սպառողական Հնկերութիւնների Միութիւնում (Հայկօօպ):

Ստորեւ ներկայացուող փաստաթուղթը տպագրուում է առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ շտկումներով, սակայն ոճը պահպանելով: Փաստաթղթի վերնագիրը հեղինակինն է: Բնագիրը պահուում է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի արխիվում: Փաստաթղթի պատճէնը մեզ է տրամադրել Ա-Դոյի դուստրը՝ տիկին Ադոլֆան, որի համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

ՃԱԿԱԾԸ ԵՒ ՓՐԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐԸ

[1916թ.]

[Երեւան]

Ծանր ժամանակաշրջան էր.... (բազմակետերը փաստաթղթին են - Ռ. Ս.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը իր կործանիչ հոդմասոյտի մեջ քաշելով երկրագնդի խոշոր և նրանց յարող նամակ պետութիւններին, թեակոնիս էր երկրորդ տարին եւ զանգուածային բախումները ամէն տեղ շարունակում էին խելառ բափով: Խելակորոյս այդ պատերազմի մեջ նետուել էր նաև թիրքականը՝ ճենոնց նետելով այն Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որը ճեռքից նա կրել էր մահացու հարուածներ ՀԻԽ դարի ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք պատերազմներում²⁸:

Մեւ Ծովի ափերից սկսած մինչեւ պարսկա-թիրքական սահմանի ամրող տեսլութեամբ ոռուական եւ թիրքական բանակները բախուելով եւ յստ ու առաջ շարժուելով, հարուածը մեծապէս հասել էր սահմանամերձ թիրքահայ ժողովրդին, որը տեղահանուած եւ տարազիր ուղիներ քոնած դեգերում էր բնուրեան դաշտն մէկ ծմուան սառնամանիքներում, մէկ ամառային տապերում՝ կրելով եւ քաղց եւ ծարաւ եւ վարակիչ ախտեր ու մահ:

Այսպէս էր սահմանամերձ թիրքահայութեան դրութիւնը, սակայն աւելի սովորական դրութիւն վիճակուած էր սահմաններից հեռու, խորքերում գտնուող թիրքահայութեան համար: Ժէօս Թուրքիայի²⁹ ոճրագործ-քանդիտային կառավարութիւնը Արդու Համիլից³⁰ ժառանգութիւն ստանալով հայաջինջ քաղաքականութիւնը՝ մէկէն անցաւ այդ դիւային ծրագիրն ի կատար ածելու:

Համաձայն Պոլսից ստացուած գաղտնի հրամանների մէկն տեղ հրապարակ քաշուեցին վայրենի յորդաները դեկավարութեամբ այն ոճրագործ ցեղապէտերի, որոնք մինչեւ այդ որպէս դասուածներ³¹, պատերազմի պատրուակի տակ ազատ էին արձակուել: Անսպասելի, աշունը հայ մարդիկ] 15 տարեկանից վեր քշում էին բանտերը եւ զօրանոցները, [նրանց] կապկուում էին թուերով 15-20-25 հոգիներ, քշում էին շնչերից հեռու հեղեղատներում, գետաբերաններում ու ճորերի մեջ համազարկերով զնդակահարում եւ ապա սուիմահար անելով հեռանում էին, նորանոր շարքեր թերելու: Գեղեցիկ կանանց եւ դեռատի աղջիկներին առեւանգում էին ու տանում: Այդ զագիր գործողութիւններից յետոյ մնացեալ նաև զանգուածներով քշում էին դէպի Միջազգետքի աւագուտները, որոնցից շատերը անկարող լինելով տանել գերեվարութեան զրկանքները, ընկնում-մնունում էին զարդարելով իրենց անցած ճանապարհներն իրենց դիակներով: Խսկ կենդանի մնացած շատ փոքր տղաներ ու աղջիկներ վաճառքի էին հանում Նէր-Զօրի³² եւ այլ կենտրոնների շուկաներում, որոնք զնում ու տարում էին խսանի հետեւողների թիր բազմացնելու համար³³: Անպակաս էին նաև դէպերը, երբ մարդիկ, կին, երեխաներ հարիւմներով լցնում էին տների ու գոմերի մեջ ու կենդանի բոցերի մեջ՝ խորլով:

Հայ ժողովրդի դարաւոր պատմութեան այս գերազոյն Սեւ ֆոնի վրայ երեք առկայժող կետեր, որոնք մխիթարիչ ցոլքեր նետեցին համաժողովրդական վշտի ու մտորումների այդ պահին, հանդիսացան Վանի երկու քաղաքամասերի³⁴ ու Շատախի³⁵ ամրող մէկ ամիս տեսող պաշարումը եւ հայ

ժողովրդի հերոսական դիմադրութիւնն ու պայքարը, որը եւ յանգեց թիրք պետութեան ամօթաբեր պարտութեանը ու փախուստին:

Վանի երկու քաղաքամասերը եւ Շատախը յաղրանակել էին, մի քանի տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ փրկուել էր բնաջնջումից եւ գոյութեան իրաւունքն էր շահել իր օրիասական ընդգումով: Եւ ահա դէպի ազատագրուած Վանը շտապում էին շատերը, Վշտահար ու սոսկալի հաղորդումներն այդ ակտով սփոփանք գտնելու համար [sic!]:

Ռուսական բանակը առաջապահ ունենալով հայ կամաւորական գնդերը բաւականին առաջ էր զնացել Էրզրումի, Վանի եւ Բաշկալի ողողութիւններով ու թիրքական բանակը պարտութիւն կրելով ու նահանջնելով, սրբում էր ճանապարհին որեւէ կերպ գոյութիւնը պահած հայ ժողովրդի աննշան բեկորները:

Պատմական օրեր էին. Վանում տեղական ուժերից կազմուել էր ժամանակաւոր հայ կառավարութիւն եւ շրջանի ղեկավարութիւնը յանձնարարուած էր նրան³⁶:

Ռուսական բանակը հայ կամաւորական գնդերով հանդերձ գործում էր լիի հարաւային ճակատում³⁷:

Վանի ազատագրումը առիթ հանդիսացաւ երկրորդ անգամ այցելել խոշոր անցքերի այդ վայրը: Ինձ թելադրում էին երկու հանգամանք՝ նախ տեսնել կեց տարի առաջ այցելած Վանը ներկայ վիճակում, երկրորդ՝ մօտիկից ծանօթանալ եւ գրի առնել վերջին իրադարձութիւնները:

[1915] Մայիսի 14ին մեկնեցի Երեւանից եւ 17ին հասայ Վան: Քաղաքը մեծ մասամբ աւերտած է ու հրեհեռած, մի քանի հայկական թաղամասեր միայն կանգուն են մնացել: Այդ քաղաքի կենտրոնական մասն էր, ուր եւ դառնում էր ներկայ կեանքը: Նոյն պատկերը կրում էր նաև Վանի երկրորդ կես մասը, իհն քաղաքը³⁸, ատամնաւոր պարիսպներով շրջապատուած, որը ներկայուն միանգամայն ամայի էր:

Ես շրջեցի երկու քաղաքամասերի բոլոր կրակակէտերը, որոնք ցերեկները զնդակուումների հետեւանքով մեծապէս վնասուում էին, իսկ գիշերները նորից նորոգուում էին ու վերակառուցուում³⁹ եւ այդ՝ անընդհատ, ամբողջ մէկ ամիս: Ես այցելեցի հերոսական դիմադրութեանը մասնակցողներից աշքի ընկնողներին, այցելեցի հերոսական ակտեր կատարած կանանց, անգամ 10-12 տարեկան տղաներին, որոնք թերդի բարձունքից Քաղաքամէջ նետուած ումբերին վրայ հասնելով զգում-հանում էին պատրոյգները, ոչ միայն նրանց անվնաս դարձնելով, այլև նրանց մեջ եղած վառողը փամփուշտների համար գործադրելով:

Ապա հետաքրքրուեցի ժամանակաւոր հայ կառավարութեան ֆունկցիաների ու կառավարման սիստեմի խնդիրներով: Եւ հանդիպում ունեցայ այդ կառավարութեան ղեկավար անձերի հետ: Ակսուել էր մեծ քափու շինարար աշխատանք բոլոր գծերով՝ պատկերը մխիթարական էր:

Աւարտելով Վանում կատարելիք աշխատանքս, առիթ հանդիսացաւ մեկնելու ճակատ, այն ճակատը, ուր գործում էր իհն հայ կամաւորական գնդերը: Ճակատ էին մեկնաս կամաւորական գնդերի հետ կապ ունեցող պաշտուածները՝ 7-8 հոգուց քաղկացած, որոնց բուռ նաև գրականագէտների ժիկուածան Նիկողայոս Ալբալեանը⁴⁰: Եւ ես միացայ այդ խմբին որպէս դիմուլ: Ինձ տրամադրուեց մէկ ծի եւ Յունիսի 28ին մեկնեցի ճակատ:

Մենք կտրեցինք Վաճ-Տոսպի, Հայոց Զորի գաւառների որոշ տարածութիւններ, կտրեցինք նաև Գեաւաշ զաւառի լճափնեայ լայնութիւնը, մի ճանապարհ, որի վրայ եւ փոքր ինչ հեռու հետեւեալ պատմական վայրերը.

- Պատմական Շամիրամի⁴¹ ջրով ոռոգուող բուսազարդ Արտամէտը, որը հոչակուած է ծառապտուղներով եւ առանձնապէս խնձորներով:
- Ճանապարհից դէպի հարաւ գտնուում է Զաղար Անշանի [Զաղար Ս. Աստածածին] վանքը, որտեղ պահուում է V դարի քաղցրախօս Եղիշէի գերեզմանը:
- Արտոս լեռան հիւսիսային փէշերի ու Վանի լճի հարաւային ափերի վրայ մէկ բուսազարդ հովտում փոռուած է Ոստան աւանը՝ նախկին Ռշտուննաց իշխանի կալուածքն ու ամրոցը, որում ապրում էին քիւրդեր եւ որպէս Գեաւաշի վարչական կենտրոն երկու ամիս առաջ նատում է[ր] քիւրդական կայմակամը, իսկ ներկայում վարում էր գաւառը հայ կառավարութեան գաւառապետը⁴²:
- Աղքամարի կղզին ու նրա դրսի տունը՝ բուսազարդ Ախավանքը⁴³, նախկին Գագիկ Արծրունու⁴⁴ ապարանքն ու ամրոցը, որում գտնուում էր շրջակայ մի շարք գաւառների հոգեւոր կենտրոնը:
- Ախավանքից ոչ հեռու, դէպի հարաւ-արեւմուտք գտնուում է XI դարի քանաստեղծ ու մատենագիր Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը:

Առաջին գիշերն անցկացնելով Ախավանքում, յաջորդ առաւտեան՝ Յունիսի 29ի ելանք Ախավանքից եւ երկու ժամի շափ փոշոտ ելեւէցներ կտրելով ուոր դրիմը լեռնոտ, բեկրեկուն եւ անտառապատ Կարճկանի գաւառը՝ գեղեցիկ բնութիւն, բայց միանգամայն ամայացած:

Ճանապարհը զնալով դատուում է բնաջնջման ցուցադրական: Ուստանում կային Շատախի դիմադրութեան շնորհի փրկուած աւելի քան 4000 ժողովուրդ, կային փրկուած ժողովուրդ նաև Ախավանքում, բայց շատ քիչ բուռվ, սակայն Ախավանքից սկսած խօսակցութիւնները դառնում էին քարքարութիւնների ու դիմակոյտերի շուրջը: Ախավանքում պատմեցին, որ մէկ օր առաջ ալիքները լճի ափ էին նետել 26 տղամարդկանց դիմակներ:

Իսկ Ախավանքից դէպի Կարճկան ճանապարհներին հանդիպում ենք հետեւեալ տեսարաններին:

Անգեալուր գիտի տակով ծգուում էր մի ճանապարհ՝ ճանապարհի ընթացքով հոսուում է փոքրիկ առուակ, այդ առուակի ափին ընկած է կանացի դիմակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները դարձած դէպի արեւելք եւ ձեռքները կրծքի վրայ, ըստ երեւոյթին անցորդ մէկ հայ մարդ այդ անշունչ դիմակին տուել է քրիստոնեական ծիսակատարութեանը համաձայն դիրք:

Ս. Յակորի լեռնանցքի արեւմտեան լանջին նորից ճանապարհի կողքին՝ մէկ կնոջ դիմակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները կուշ արած, թները տարածուած, մազերը խորհ, դէմքը այլակերպուած, մտածում ենք, թէ որքան տանջուել է այդ կինը մինչեւ անզգայանալը:

Ծերոդ գիտի դիմաց մէկ հովտի մէջ գտնուում է կանգնած վիճակում մէկ ջրադաց, իսկ դրա կողքին աւերակ խանուր եւ այդ աւերակի յատակին կողք-կողքի փոռուած են երկու դիմակներ՝ մէկը կնոջ դիմակ է՝ փէտացած ձեռքի ցուցամատք դէպի արեւմուտք դարձրած, կարծէք ցուցամատք ասում է ծեզ, որ ոճագործը դէպի այն կողմն է փախեն, իսկ մինչը մէկ ամենի շան դիմակ է.

մարդը եւ շունը հաւասարաշափ անուշադրութեան մատնուած, սակայն որպէս արժեք գերադասելի է շան դիմակը, չէ՞ որ նրա մորթը կարող է յդիացած մէկի ճարպոտ մարմինը տարացնել:

Երբ մենք անցնում էինք Կարճկանի գիտերի կողքով, մէկ ծանր զգացմունք խեղդում էր մեր կոկորդը՝ ամայութիւն ու միայն մարդկային շունչ, ոչ միայն որեւէ արարած չէր նկատուում, այլ նոյնիսկ ողի մէջ թոշուններ անզամ չին երեսում, մի սոսկախ լուրթիւն, խորունկ լուրթիւն իջել էր այդ բնութեան վրայ: Եւ մէկեն դատարկ գիտի ծայրից գազանային ոռոնց բարձրանալով դրս էին պրծնում ամենի շներ եւ սարսափած փախչում դէպի լուսները եւ անտառները: Դրանք տուեալ գիտի ընտանի շներն էին, որոնք կատարուած ոմիրներին ու սոսկուններին ենթարկուած հայ ժողովորդի երկինք հասնող լաց ու կոծին, աղաղակներին ականատես կրելով [լինելով – Ռ.Ա.], իրենք եւս վայրենացել էին եւ քաղցի մատնուած իշնում էին գիտերը ուտեսու որոններ համար: Հայկական սոսկունները ազդել էին շների վրայ անզամ, բայց չին ազդել թիւր ոճագործ պետական զազանների վրայ:

Մեր տեսած կնոջ դիմակի կողքին ընկած շունչ, անշուշտ ցած իջած, կնոջ դիմակը տեսած եւ վրայ պրծնած մոմենտին անշուշտ պատահել էին զինուած մարդիկ եւ զնդակահարել այդ կենդանուն:

Այս տպատրութիւնների մտորումների տակ շափշփում էինք Կարճկանի բեկրեկուն ելեւէցները, բողնելով ետեւներս Գեաւաշի վերջին գիտը՝ Նանկանցը հրդեհուած:

Իջնում ենք մէկ ծովախորշ. այդտեղ ընկած է Ձեյվա գիտը եւ շարունակելով ճանապարհը բարձրանում ենք մէկ դիրքաւոր հարթակ. այստեղ առաջին անզամ հեռուից լսում են թնդանօթային որոտներ, տեղի ունի [են ունենում – Ռ.Ա.] ուժեղ բախում, բարձրանում են ծխի սիրներ, հրդեհուում են գիտերը:

Նորից ելեւէցներ եւ առաջներս բացուում է մէկ ընդարձակ խոտաւէտ հովտ՝ այդ եղեգիսի դաշտն է, որի հարթակներում գտնուում են Գոմս, Օղունից բազմամարդ հայաբնակ գիտերը, իհարկէ բողոքն էլ լցուած ու կողոպտուած: Հովտի մէջ խփուած է մէկ վրան, որի տակ պառկած են մի քանի վիրատը գիտուրներ, իսկ վրանի կողքին բոցավառուում է մէկ ուժեղ խարոյէկ. օրը մքնում է՝ որոշում ենք այդտեղ էլ գիշերել:

Բայց աչքերիս քուն չի մօտենում, շնայած սաստիկ յոգնածութեանս: Երկու օրերի տպատրութիւնը՝ տեսած դիմակները, գիտերի ամայութիւնները, անունը մարդկային [sic!] եւ կենդանային շների բացակայութիւնը եւ ընտանի շների վայրենացումը եւ առանձնապէս շրջապատի լուրթիւնը, ամայութիւնը զալիս անցնում են յիշողութեանս դաշտով եւ իհծ տիրում է պատրանք, երազանք եւ անէտորին:

Յունիսի 30ն է, առաւտեան ժամը 6ը, թողնում ենք Եղեգիսի խոտաւէտ հովտը եւ վիրատը գիտուրներին պատսպարող վրանը եւ շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Կտրում ենք բայկական տարածութիւն, կատարում ենք մի շարք ելեւէցներ եւ ոտք ենք դնում խոտաւէտ մի տափարակ, դրա զարդն է կազմում մէկ ժայռից բխող սառնորակ աղբիւրը: Այստեղ առաջին անզամ հանդիպում ենք հայ կամաւրական մասերին:

Այստեղ է Ամդրանիկա⁴⁵ իր գնդով: Նրա տրամադրութիւնը բարձր է, դեմքը առողջ: Խօսում է պարզ, անպահոյց շեշտով: Մէկ օր առաջ բախուել է թշնամու հետ, ջարդել է տուել ու քչել թշնամուն եւ խլել է 4 թնդանօք:

Այստեղ է մէկ տարիքատոր՝ Հայկական հարցին նուիրուած անծնաւորութիւն՝ նրան անուանում են Կայծակ Սոաքել⁴⁶: Դա պատմում է իր տեսած հետեւալ տեսարանը:

Եղեգիսից դէպի արեւմուտք գտնում է Կենդրանց հայ գիտը, 32 տմից բաղկացած, ծառազարդ, ծառապտուղներով հարուստ գիտ, գիտի մէջ՝ ջրադացի մօտ, մէկ ծառի տակ տեսել է 25 կանանց եւ երեխաների զնդակահարուած ու մորդուուած դիակներ:

Բացի այդ, նոյն Կայծակ Սոաքելը [պատմում է, որ], 25 տուն ունեցող Սոանց գիտում, իհարկէ բոլոր գիտերն եւ դաստարկ ու աւեր, տեսել է 5 և 7 տարեկան երեխաներ, որոնցից 5 տարեկանը արդէն մեռած, իսկ 7 տարեկանը թէն կենդրանի, բայց բոլորովին հիծուած, դրան վերցնում է Կայծակ Սոաքելը, խնամում է եւ ուտեցնում, բայց փրկել նրա կեանքը չի կարողանում, երեք օրից մեռնում է այդ հիծուած երեխան:

Չարունակում ենք մեր ճանապարհը, շուտով հասնում ենք Վանիկ հայ գիտին: Այդ գիտի տակ, արտերի մէջ, խփուած է մէկ վրան՝ այդտեղ են Վարդանը⁴⁷, Դրօմ⁴⁸, Քերին⁴⁹, Խեչօն⁵⁰, Միշէն⁵¹ իրենց մասերով [գնդերով – Ռ.Ս.]:

Տերեկուայ ժամը 12ին հրաման է ստացում եւ բոլոր զօրամասերը շարժում են դէպի հիսիս-արեւմուտք: Ծանապարհը գգում է լճափերով եւ երկար պտոյտներ գործելուց յետոյ հասնում ենք Խարձիթ հայկական գիտին եւ կանգ ենք առնում նրա առաջ փոռուած դաշտում: Ծանապարհին, նախքան տեղ հասնելը, մէկ փոսի մէջ կուտակուած են 30ի չափ թշնամու դիակներ և այդտեղից ձգուող դաշտի վրայ տեղ-տեղ պատահում են դարձեալ թշնամու կենտ դիակներ: Այս դաշտում երես օր առաջ տեղի է ունեցել ընդհարում եւ թիրքական զօրքերը դիմել են փախուստի:

Այստեղ հետախոյզները քերում են թիրքական երեք գերիներ՝ խաքի գոյնի հագուստով. դրանք զինուորներ են: Դրանցից մէկը բարձրահասակ, կոպիտ դէմքով, բայց դաժան հայեացըր է. հարցերին չի պատասխանում եւ յանառ լոռիքին է պահում: Սիս երկուսը ընկծուած են, զգում են գերութեան վիճակը եւ պատմում են Բիթլիսում կատարուած ջարդերի ու տեղահանութեան մասին:

Ցույսի մէկն է, նորից զօրքերի տեղաշարժ, նորից պտոյտներ եւ ելեւցներ, որոնք յատուկ են Կարճկանի տեղանքին: Ժամը 9 եւ կէսին հասնում ենք Խնձորկէն գիտին, բայց մինչեւ Պաշուանց հայ գիտից սկսած ճանապարհին բափուած են փախուստի մատնուած թիրքական բանակի իրերը՝ վրաներ, շարժական նահանկալներ, աթոռներ, նաւուով լի թիրելատուփեր, դեղերով լի արկեր եւ այլ իրեր:

Խնձորկէնը գեղեցիկ ծովախորչի ափին բազմած գիտ է, դիմացը՝ տարածուած պտղատու պարտէներ, տները լաւ, դարոցի շէնք եւ այլն, բայց անայի: Մտնում ենք տները՝ կողոպտուած են, յատակները փորփրած, խուզարկել են բոլոր ծակուծուկներ եւ տարեկ են ամէն ինչ: Մէկ տանը կից նկատում ենք ծածկուած դրու. մօտենում ենք, բացում դրուը՝ ներսում մէկ գեղեցիկ

երինջ մեզ տեսնելով վախի շարժումներ է կատարում եւ եթէ մենք կանգնած շինեհնիք դրան շէմքի վրայ, անշուշտ նա դրւս կը թռչէր, փախուստի դիմելով:

Այդ երինջը, որը մի գեղեցկուրին էր, այնպիսի գեղեցկուրին, որ լաւ նկարիչը նրանից կը կերտէր ուշագրաւ մի կտաւ, հայեացըր բեւուել էր մեզ վրայ ու սպասում էր: Այդ հայեացըր բախանձող էր, ներգործող ու հմայող. նա արտայայտում էր սարսափ եւ կարեկցուրին եւ աղերսանք, միայն բանական մարդը չէ, որ աղետը դրոշմած իր ճակատին կարեկցուրին է աղերսում ծեզանից եւ աղերսում է ոչ թէ բառերով կամ խօսքով, այլ իր տեսքով-արտայայտութեամբ: Նման պայմաններում մարդու հետ ապրող կենդանին անմաս չի մնում մասսայական աղետը տեսնելու[ց], զգալու[ց] եւ արտայայտելու[ց]: Եւ այդ մոմենտին աւերակ ու ամայացած գիտում միայնակ մնացած այդ կենդանու գեղեցիկ աշքերի ու հայեացըր մէջ եւ կարդացի նա սարսափ եւ կարեկցուրին եւ աղերսանք:

Երկար դիտելուց յետոյ դուռից նորից ծածկեցինք ամայի գիտում միակ կենդանի մնացած այդ կենդանու վրայ եւ հեռացանք տանելով յիշողութեանս մէջ դրոշմուած այդ կենդանու եւ սարսափ եւ կարեկցուրին եւ աղերսանք արտայայտող հայեացըր, միաժամանակ տանելով խոհին վրայ նստած մի անասեի ծանրութիւն, այն, որ տեսնելով այդ կարեկցուրինն ու աղերսանքը, անկարող ես վերացնել, անզամ մեղմացնել այս:

Վանի լիճ հարաւ-արեւմտեան ծայրի ուղղութեամբ գգում է նեղ ու ժայռու մէկ ծոր: Այդ ծորի միջով զալիս բափուտմ է լիճ մէջ մէկ գետ՝ դա կոչում է Թուխ: Այդ ծորը, միաժամանակ Թուխ գետը հանդիսանում են Վանի եւ Բիթլիսի վիլայէթների սահմանը: Բացի այդ, լից ոչ հեռու, Թուխ գետի ձախ ափին գգուում է Թուխ գիտը մէկ փոքրիկ հարթակի վրայ գետեղուած:

Ժամի 26 է, Անդրանիկն իր զօրամասով եւ 2 լեռնային թնդանօթներով կանգ է առել Թուխ գետի ծորի արեւելեան մէկ բարձրաւանդակի վրայ, որտեղ երեսում է Թուխ գիտը եւ լիճ արեւմտեան ափերի ուղղութեամբ ընկած Ուրբափ գիտը եւ դրա նստեսում երկարուկ գգուած բլուրների շարքը: Թշնամին բնած ունի Ուրբափը եւ բլուրների շարքը:

Անդրանիկի մօտ ենք մենք՝ Վանից եկողներս: Որոշում ենք իջնել ծորը եւ անցնել գետի միւս ափը եւ այցելել Թուխ գիտը:

Իջնում ենք ծորը, կոխում ենք գետը ու անցնում: Գետը մեծ չէ, բայց փոքր ինչ փոռուած է, ծանծաղուտ եւ քարտու: Գետի այս լայնութեան այն ընթացքի մէջ, որով մենք անցանք, բարերին եւ ջրաբոյսերին դէմ առած ես համբրեցի 7 տղամարդկանց միանգամայն մէրկ դիակներ, որոնք ջրի հոսանքից ողողուած ներկայացնում էին ծինի կատարեալ սպիտակուրին: Դրանք Թուխ գիտի հայ տղամարդկանց դիակներն էին: Այդքան էին մի փոքր տարածութեան վրայ իմ տեսածը: Որքա՞ն էին մեր անցած տեղից վեր եւ վար հոսանքներում ընկածները՝ աստուած գիտէ. թիրքական եաթաղանը զարկել ու անցել էր անխնայ:

Թողինք այդ տեսարանը եւ բարձրացանք այն հարթակի վրայ, ուր զետեղուած էր Թուխ գիտը. շնչաւոր էակ չի երեսում, կատարեալ լուրիքն է, այս ու այնտեղ հարթակի վրայ, տների առաջ բափթփուած են տնային իրեր՝ բուրդ, մանածներ, բաղիքներ, անկողիններ, իսկ պանիր եւ այլն, իսկ հարթակի կենտրոնում կանգնած է մի սայլ՝ նման իրերով բարձուած, որքան որ հնարաւոր է նղել: Որչափ մարդկային աշխատանք է բափուել նրանց վրայ, բա-

նիքանի ընտանիքներ ու շնչեր ստեղծել են այդ բոլորը եւ մէկ աւերիչ ձեռք եկել, աւերել է ու գնացել:

Մինչեռ այս ու այն կողմ էինք] նայում, յանկարծ դիմացի մէկ փոս ընկած դրմից դուրս եկաւ մէկ պառաւ կին, գլուխը բաց, մազերը խորի, դէմքը այլայլուած, հազրատը մաշուած ու կեղտոտ. դուրս եկաւ, արտասովոր հայեացը ճգեց այս ու այն կողմը եւ կարծէք դրեւ մէկին փնտռում էր եւ երք մեզ տեսաւ, մէկէն երեսը դարձեց եւ շտապ ներս մտաւ: Մենք ծայն տոինք, հայերէն կանչեցինք ետեից՝ մի վախեցիր, արի, կրկնեցինք, բայց զուր, նա չլսեց եւ երէ լսեց էլ, ետ չեկաւ ու անյայտացաւ մքուրեան մէջ: Որպիսի աղէտներ էր տեսել ու ապրել նա՝ տողաներ, հարսներ, բռններ ի՞նչ էին եղել, ո՞ր էին տարուել, թերեւս զեղակահարուել ու խողխողուել էին նրա աչքերի առաջ: Նրա մէկէն յայտնուել, նրա արտասովոր որոնող հայեացը եւ մէկէն անյայտանալը ոչ մի կասկած չքողին ինձ մէջ, որ այդ կինը խելագարուել էր՝ անկարող լինելով տանել իր սիրելիների խողխողումները:

Մինչեռ մեր խօսակցութիւնը դառնում էր այդ թշուառ էակի անձնատրութեան շուրջը, մեր ականջին հասան մեր հետախոյզների գգուշացումը թշնամու մօտիկութեան մասին եւ [մենք] շտապ բողինք ամայի գիտը, իջանք ցածն ու անցանք եւ բռնեցինք վերելքը: Երկրորդ անգամ ես համբարեցի գետում տեսած 7 մերկ սպիտակ դիմակները:

Օրը մքնում էր, Անդրանիկը հեռախտակն աշշերին՝ դիտում էր շրջակայքը: Ռոքափի ետեւում ընկած բլուրների շրայի բարձունքներում նկատեց թշնամու շարժումներ՝ Անդրանիկը իրաման տուց առաջ քաշել մէկ թնդանօրը: Թնդանօրածիկ սպաս թնդանօրի թերանք ուղղեց դէպի մատնանշած կետը եւ փականը շարժեց՝ ուումքը սուրաց եւ ընկաւ բլուրների շրայի այս կողմը եւ հողի սին բարձրացրեց: Թնդանօրը որոտաց երկու անգամ եւս եւ այս անգամ ուումքերն ընկան բլուրների շրայի բարձրունքների վրայ: Սի փոքր անց շրայի ամբողջ երկարութեամբ սկսուեց[ին] հրացանային համազարկեց: Այս տեսեց մի քանի րոպէ եւ դադարեց:

Սուրբ կոխել էր արդէն, այս մեր շրջագայութեան վերջին կէտն էր. բռնինք բարձունքը, իջանք Խնճորկէնին մերձ մէկ խոտաւէտ տեղ ու այստեղ էլ գիշերեցինք:

Յուլիսի 26 է, վերադառնում ենք Վան: Շամապարիր ճգում է կամաւրական մասերի հանգիստ առած տեղերով:

Երեկոյեան ժամը 76 է, կանգ ենք առնում Զոյու գիտի մօտիկ մէկ խոտաւէտ հովուում: Այսուն գտնում են Դրոյի եւ Համազասպ⁵² մասերը: Որոշում ենք այդտեղ գիշերել:

Ընկերներս առանձնացել են մասերի դէկավարների հետ խորիդակցութեան: Ես դանդաղ քայլերով շրջում եմ հանգիստ առած զինուրների շարքերով եւ դիտում նրանց ճակատային կենցաղը. հետաքրիք է այդ, ամէն տեղ խարոյկներ ու խարոյկներ: Որպէս վառելիք հայրայրում են անյացած զիտերի[ի] տների ծածկերը եւ դուռ ու լուսամուտները: Խարոյկների վրայ եփում են թիթեղեա թէյնիկները, զինուրական փոքրիկ կաթսաներով միս, հաճառ եւ այլ ընդեղնեներ եւ խարոյկների շուրջը աշխոյժ զրոյցներ, երգեր եւ երբեմն էլ պարեր եւ այլն: Եւ մինչեռ ես շարունակելով [ուսումնասիրել] այդ առանձնայատուկ կենցաղը, փոխում էի քայլերս, ականջիս են հասնում խօսակցութիւն սարից նոր իջած ինչ որ փախստական հայ ընտանիքի մա-

սին: Հետաքրքրում է ինձ այդ խօսակցութիւնը, փնտռում եւ գտնում եմ այդ ընտանիքը, առաջ եմ քաշում եւ նստեցնում եմ մէկ զինուրական խարոյկի առաջ այնպէս, որ խարոյկի բողը լուսաւրում է նրանց դէմքերը եւ բացում նրանց հետ իմ սովորական զրոյցը, որից եւ պարզում է հետեւեալ:

Իմ դիմաց նստած են երեք փրկուած հոգիներ.

1. Բարձրահասակ հայ կնող տիպար, 45 տարեկան, անունը Սիմէ.

2. Նուազ կազմուածքով աղջիկ՝ 8 տարեկան, անունը Գոգէ.

3. Ծէկաւոն մազերով երիտասարդ, 20 տարեկան, անունը Գաբրիէլ

Բողորդ էլ գունատ եւ հիծուած դէմքերով՝ զրկանքներ, քա՞ղ, վախ, սարսափեր ապրած:

Սիմէն եւ Գոգէն մայր ու աղջիկ են, իսկ Գաբրիէլը Սիմէի տեքոր տղան է:

Ապրիլի 6-7ին տեղի է ունեցել Կարմէկանի կոտորածը: Սիմէն վեցրուած իր աղջիկը փախտել է հեռաւոր թիկրանց քրդաբնակ գիտը, 3 ամսի չափ կարողացել է իր եւ իր աղջկան կեանքը փրկել եւ լսելով ուսական բանակի գալը բռնել է աղջկայ ձեռքը եւ ցած է իջել իր[են] պատսապարած գիտից եւ բանակին հասնելով անսպասելի պատահել է իր տեքոր տղային, որը զօրահաւաքի կապակցութեամբ բանակ է տարուել եւ բանակից փախչելով կարողացել է անխուսափելի կառավիմարանից ազատուել:

Այս ընտանիքը Վանիկ գիտի բնակիչ է: Վանիկն ուներ 15 տուն հայ բնակիչ: Սիմէն եւ Գաբրիէլը նախ տախս են այդ 15 տան անունները, որը զրի եմ առնում իմ ծոցատեսրում եւ ապա առնեն [առ] անուն տախս են այդ 15 ընտանիքից երեքի կազմը, որոնք նոյն ընտանիքի երեք բաժանուած եղբայրների ընտանիքներն են:

Այդ երեք եղբայրներն էին՝ Ցակորը, Աւետիսը եւ Սահակը: Դրանք այս աշխարհը քողել էին բնական մահով նախքան դաժան կոտորածները:

Ցակորի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Ցակորի կինը՝ Խերօն՝ 50 տարեկան

2. Մեծ տղան Մանուկը՝ 30 -,-

3. Երկրորդ տղան Դաւիթը՝ 27 -,-

4. Մանուկի կինը՝ Նունուշը՝ 26 -,-

5. -,- տղան՝ Բարալը՝ 10 -,-

6. -,- աղջիկը՝ Մարօն՝ 8 -,-

7. -,- Երկրորդ աղջիկը՝ Կոտ՝ 6 -,-

Աւետիսի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Աւետիսի կինը՝ Սիմէ՝ 45 տարեկան

2. -,- ա տղան՝ Մուրադը՝ 22 -,-

3. -,- բ -,- Սիսակը՝ 19 -,-

4. -,- գ -,- Սահակը՝ 16 -,-

5. -,- դ -,- Կրպօն՝ 12 -,-

6. -,- ե -,- Սիմոնը՝ 10 -,-

7. -,- աղջիկը՝ Գոգէն՝ 8 -,-

Բայց այս 7ը, երկու աղջիկներն էլ ամուսնացել զնացել էին: Սուրանը վաղուց պանդիստել էր եւ գտնուում էր Եալքայում⁵³, Սիմէն եւ Գոգէն ինձ հետ զրուցու մայր ու աղջիկն էին:

Սահակի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 3 հոգուց.

1. Սահակի կինը՝ Աճգինը՝ 40 տարեկան
2. „- տղան՝ Գարբիէլը՝ 20 տարեկան
3. Գարբիէլի կինը՝ Լուսիկը՝ 18 -,-
4. Գարբիէլն ինձ հետ գրուցողն էր:

Այս երեք ընտանիքները բաղկացած էին 17 հոգուց: Դրանցից մեկը գրտնուում էր օտարութեան մէջ՝ մնացեալ 16 հոգուց 3ը ներկաներն էին, իսկ 13ը չկային:

Այդ 13 հոգուց՝

4ը տղամարդ էին, որոնք անշուշտ խողխողուել էին թիւրքական կառավարաններում:

4ը կանայք, որոնք կամ առեւանգուել են կամ բոցերի մէջ այրուել ու փոշիացել:

Իսկ 5 մանուկ հասակի տղաներ եւ աղջիկներ, որոնք եքէ զոհ չէին զնացել սուրող յորդաների սմբակների տակ, ապա վաճառուել ու տարուել են խլամի հետեւողների թիւն աւելացնելու համար:

Կառավարան, առեւանցում, շուկայ հանուած, խլամացում, հրդեհային քաղնիքներ եւ յորդաների սմբակների տակ փոշիացում, ահա մեկ միլիոն թիւրքահայութեան գողգորան⁵⁴:

Մէկ ամբողջ ցեղի արիւնը աճուրդի տրուեց, աճուրդի տրուեց մեծ պետութիւնների կողմից, զազիր-վաճայիր դիպումատիայի կողմից, բարբարոս թիւրք պետութեան հողային եւ շուկային պատառիկներ կորգելու համար, աճուրդ կատարուեց, մէկ ամբողջ երկրամաս ամայացաւ:

Ցցում է յիշողութեան մէկ աղետայի անցք. անցք, որ տեղի ունեցաւ 1912 բուին: Ամերիկեան մէկ խոշոր նաև, որ կրում էր «Տիտանիկ» անունը, իր մէջ ընդունելով 3000 ուղևորներ՝ դրւու եկաւ ծով, ուղղութիւն վերցնելով դէայի երոպական նաւահանգիստները: Այդ նաւը ճանապարհի կէսին մէկէն խորտակուեց, իր հետ տանելով 3000 ուղևորներին⁵⁵:

Այս աղետը իր ժամանակին այնպիսի յուգմունք առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի մամուլի էջերում եւ հասարակական խաւերում, որ շաբաթներ շարունակ լոյս էին տեսնում աղետի վերաբերեալ մանրամասնութիւններ եւ յուզում հասարակական միտքը:

Պատահել էր տարերային աղետ, բազմաթիւ մարդիկ զոհ էին զնացել այդ աղետին, մարդկային շարագործ ծնորք մասնակից չէր այդ աղետին: Բայց եւ այնպէս յուգմունքը մեծ էր եւ իրաքանչիւր բերան աղաղակում էր գտնել մնալաւորներին եւ զնդակահարել նրանց:

Թուրքիայի հայութիւնը ոչ միայն հազար, ոչ միայն 3 տասնեակիազար եւ ոչ միայն 3 հարիր հազար, այլև դրանից էլ 3 անգամ անելի բազմութիւն զոհ զնաց մարդկային պատմութեան դաժան [այլ] եւս կնիքը դրոշմուած՝ բարբարոս թիւրք պետութեան շարամիտ ոճրագործ, դաւադիր գործողութիւններին:

Ելիզում⁵⁶ բազմած ժէօն ճիւաղների ոճրագործ կառավարութեան զաղունի հրամանը տեղեր հասաւ թէ չէ, հրապարակ նետուեցին բարբարոս յորդաները, սկսուեցին տղամարդկանց զանգուածային ջարդեր, կանանց ու թերատի աղջիկների առեւանգումներ ու բռնարարութիւններ, որոշ տեղերում լցրեցին տեղերի ու գումերի մէջ կին, երեխաներ հարիրներով եւ դժոխային խարոյների մէջ մոխիր դարձին եւ ապա կենդանի մնացած հարիր հազարաւոր կին, աղջիկ, երեխայ քարաւան-քարաւան քշեցին դէայի Միջազգութիւնը գործուած էր այս պատմութիւնը, որի ճանապարհը հանդիսացաւ սովորմաների, իհիծուածների կմախրացածների ընդհանուր գերեզման եւ միաժամանակ Դէր-Զօրի մի քանի կենտրոնների շուկաները արտասովոր աշխուժութիւն ստացան գերի տարուած հայ մանուկների աճուրդի շնորհի:

Եւ այս բոլորը կատարուեց բացայայտ, այս բոլորը տեսաւ դիւանազիտական-դիպլոմատիկական աշխարհը, բայց թէ դիւանազիտական աշխարհը կոյր ծեւացաւ, խոլ ծեւացաւ, որովհետեւ այդ Դանքէեան դժոխքը հարկաւոր էր նրան՝ նրան հարկաւոր էր շուկայ, շահոյք, շահագործում:

Այստեղ վերջակէտ ենք դնում: Ամեն ինչ ասուեց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Այս մասին աւելի մանրամասն տես՝ Ռ. Օ. Սահակեան, *Արևմտահայութեան Յեղասպանութիւններ* եւ Ինքնապաշտպանական Կոինները 1915 Թուակամին, Երեւան, «Գիտութիւն» Հրատ., 2005:

² Վարազգատ Տերյոյեան, Գիտական եւ Հրապարակախոսական Աշխատութիւններ, առաջ. եւ ծանօթ՝ Ռ. Օ. Սահակեան, Հրատարակութեան պատրաստեց Ն. Վ. Դերյոյեան, Երեւան, Պատմութեան Խնասիտուուտ, 2006, էջ 93:

³ Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Նոր եւ Նորագոյն Բաժնի Պատմութեան Ֆոնդ, Ա-Դոյի ֆոնդ, գ. 839/195 (դ), թ. 30:

⁴ Կարօ Սասունի, Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքի (1914-1918). Թրքահայոց Գարպաշարժելոր եւ Անոնց Դերը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Կազմութեան Մէջ, Sevan Printing House, Պէյրութ, 1966, էջ 81: Վանի նահանգապետութեան մասին աւելի մանրամասն տես՝ Ա-Դօ, Սեծ Դէպեհը Վասպուրականում 1914-1915 Թուակամներին, Երեւան, Տպարան «Լոյս», 1917. նաև՝ Ա. Ասրեւան, «Վանի Նահանգապետութեան եւ Ռուսական Կովկասնեան Բանակի Հրամանատարութեան Տեսակետները Նահանգապետութեան Տարածում Ծրդերում Ծրդերի Վերաբնակցման Սասին», Բանքեր Հայաստանի Արխիւների, N 1-2, 2007, էջ 31-36. նաև՝ նոյնը՝ Արամ Սամուկեան. Կեանքը եւ Գործը (Ազատազրական Ծարժման Եւ Անկախ Պետականութեան Վերականգնման Ուղիներում), Երեւան, «Լուսակն» Հրատ., 2008. նաև՝ Ռուբեն Սահակեան, Հայկական Պատիկանութեան Կազմակերպութիւն եւ Գործունեութիւնը Վանի Նահանգապետութեան Ծրագուում (1915 թ. Մայիսի 8-Յուլիսի 17), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Խնասիտուուտ 2008. նաև՝ Արամ Սամուկեան. Կեանքը եւ Գործը (Ազատազրական Ծարժման Եւ Անկախ Պետականութեան Վերականգնման Ուղիներում), Երեւան, «Լուսակն» Հրատ., 2008. նաև՝ Ռուբեն Սահակեան, Հայկական Պատիկանութեան Կազմակերպութիւն եւ Գործունեութիւնը Վանի Նահանգապետութեան Ծրագուում (1915 թ. Մայիսի 8-Յուլիսի 17), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Վանի Նահանգապետութեան Ծրագուում, 2010, էջ 25-51. նաև՝ Ա. Հ. Յարութիւնեան, «Վանի Նահանգապետութեան Պարենային Դաղաքականութիւնը (1915 թ. Մայիսի-Յուլիս)», Եզմիածին, Դ., 2010, էջ 56-61:

⁵ Նա 1915 Մայիսի 16ին հրաժարում է այդ պաշտօնից, պատճառարաններվ, որ իր կրթական ցենզուն աւելի բարձր է քան նախազահ Խաչիկ Զենորեանինը (Արամ Սամուկեան: Փաստարդերի Եւ Նիկերի Ժողովածու), Երեւան Պատմութեան Խնասիտուուտ, 2010, էջ 77-78):

⁶ Տերյոյան, Գիտական եւ Հրապարակախոսական, էջ 326-328:

⁷ Ամերիկայի միլիոններ Ջերման Աշլրի յոշերի հանաձայն, քրուսական ցեղերի մասն արագօրեն ընդունել էին ուսական հպատակութիւն, սակայն յարմար պահը չէին կորցնում հայերի վրայ յարձակուելու համար (Clarence D. Usher, Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and War*, Houghton Mifflin Company, Boston, N.Y., 1917, էջ 288):

⁸ՀԱՍ, ֆ. 28, գ. 1, գ. 132, թ. 47:

⁹Նոյն, ֆ. 50, գ. 1, գ. 13, թ. 22:

¹⁰Քաքովի հայութիւնը Վան է ուղարկում բժշկական խումբ՝ բժիշկ Թաշճեանի զիսաւորութեամբ: Խումբը մինչեւ Վան ժամանելը գործում էր Վաղարշապատի շրջանում և բժշկական օգնութիւն էր ցոյց տալիս զաղբականութեանը (ՀԱՍ, ֆ. 28, գ. 1, գ. 384, թ. 115):

¹¹Մշակ, Թիֆլիս, N 142, 3 Յունիսի 1915. նաեւ՝ ՀԱՍ, ֆ. 27, գ. 1, գ. 245, թ. 17 եւ շրջ.:

¹²Այսինքն Բուժակներ:

¹³Հորիզոն, Թիֆլիս, N 127, 10 Յունիսի 1915:

¹⁴ՀԱՍ, ֆ. 239, գ. 1, գ. 1, թ. 26: Թուրք եւ բուրդ քաղաքացիական բնակչութիւնը գտնում էր ոռու նշանաւոր գրող Լեւ Տոլստոյի դատեր՝ Ալեքսանդրայի հովանառութեան ներքյու: Կոմսութիւն կամաւոր ծառայում էր Վանում տեղակայուած Համառուսաստանն Քաղաքների Միութեան Կարմիր Խաչի լազարետում (Usher, Knapp, էջ 292-293. նաեւ՝ ՀԱՍ, ֆ. 239, գ. 1, գ. 1, թ. 26): Աւելին, Վանի նահանգապետութիւնը նաեւ իր վրայ է վերցնում միսիոներների մօս ապաստանած թրուիթիների սննդի մի մասի հոգածութիւնը: Հայաստանի Ազգային Արխիտում պահպանուել է ամերիկեան միսիոներներ Աշքրի եւ Էնեստ Եարուու Յունիսի 8ին գրուած նամակը, ուր նրանք խնդրում էին Արամին՝ պարենով ապահովել իրենց հաստատութիւններում գտնուուր թուրք եւ բուրդ կանանց ու երեխաներին: Նրանց կարիքների համար տրամադրում է տաս ոչխար (ՀԱՍ, ֆ. 242, գ. 1, գ. 9, թ. 13):

¹⁵Վաճ-Տուսպ, Թիֆլիս, N 30, 19 Յունիսի 1916, էջ 14:

¹⁶Սահակեան, Հայկական Ռասմիկանութեան Կազմակերպումը, էջ 37, 46-50, 53, 66:

¹⁷Այս մասին աւելի մանրամասն տես ներ գրախօսականը՝ Բամբեր Հայաստամի Արխիների, թի 2, 2004, էջ 187-203, Alexandra Barkhturina, *Okraini Rossiyiskoi Imperii: Gosudarstvennoe Upravleniye I Natsionalnaya Politika V Godi Pervoy Mirovoy Vojny (1914-1917gg.)* (Ուսուական Կայսրութեան ծայրամասերը. պետական կառավարում եւ ազգային քաղաքականութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.), Մոսկովա, Ռուսիա, 2004, էջ 208-222. <http://www.armarchives.am/UserFiles/File/02-04.pdf>

¹⁸Կովկասեան Բ. հրաձգային բրիգադի հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարեկեանին իր յուշերում անդրադարձել է այդ «գերակիշո» ուժերի յարձակմանը: Նա յուշագրում է. «Զոկատի շտաբ կապի համար գործուղուել էր Հարինսկեան կազմակենք գնդի խորունքը (ազգանունը չեմ իշխու): Նա յետագայում իմ շտաբի սպասներին պատմել է, երբ Մուշչի գաշտից Ցուլիսի 9ին Հարինսկեան Գնդի հրամանատարն ինձ համար զեկուցագիր էր պատրաստում՝ դիմեց սպասներին եւ ասաց, որ պէտք է հարկադրել գեներալ Նազարեկովին նահանջել: Հարցրեց, թէ որքան թռչուն կայ ծառի վրայ: Ինչ որ մէկը հաշուեց եւ ասաց՝ 12: Դէ այդպէս էլ զեկուցէք, որ Մշոյ գաշտից յարձակում են 12 թարուրներ (գումարտակներ - Ռ.Ս.):» (ՀԱՍ, ֆ. 45, գ. 1, գ. 3, թ. 48 շրջ. 49):

Թուրքական օօրքի նման բուաքանակը, որը ընկել էր վերը նշուած հրամանատարի կենդ զեկուցագրի հիմքում, առ այսօր օգտագործում է ուսուական պատմազրութեան մէջ՝ որպէս արդարացում 1915 Յունիսի 11ի նախանջի:

¹⁹ՀԱՍ, ֆ. 1457, գ. 2, գ. 28, թ. 16 շրջ.:

²⁰Ա.-Դօ, Մակեդոնիա, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Արագատիպ» Հայկական Տպարան, 1903:

²¹Նոյն, էջ 12-13:

²²Ա.-Դօ, Հայրենիքի Կարօսուր, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Տպարան», 1905, էջ 7:

²³Ա.-Դօ, Միքայէլ Նաբարենեամի Կեանքի Հետաքրքիր Սի Էջ եւ Բակումինի Նրան գրած Նամակները, Երեւան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Չակովեանցի եւ որդիք, 1908:

²⁴Ա.-Դօ, Հայ-Թուրքական Ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.). (Փաստական, Վիճակագրական, Տեղագրական Լուսաբնութիւններով), Երեւան, Տպարան Ավագեանց եւ Նազարեանց, 1907:

²⁵Ա.-Դօ, Վաճի, Բիրլիսի եւ Էրգումի Վիայերմենը, Երեւան, Տպարան «Կուլտուրա», 1912: «Յուշեր Տաճկահայաստանի ճանապարհորդութիւնից» յօդուածաշարը տպագրում է Նոր Հոսանք թերթու (1913-1914 թերթ), սակայն թերթի փակման պատճուում մնում է անաւարտ: Գիտնականի արխիտում պահպանում են մի շարք անտիպ ուսումնասիրութիւններ՝ «Հայութեան Երկունքը», 899 մերենագիր էջ: Այն հիմնականում նույրուած է 1918ի Մայիսեան հերոսամարտերին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծմանը, «Ուսուական Ցարերը Եւ Հայկական Հարցը», «Ի՞ն Յուշերը» եւն: Նշուածներից առաջին Երկուուր պատմութիւնը է հրատարակութեան:

²⁶Ա.-Դօ, Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում Իր Ծագման Առաջին Օրերից, Երեւան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Չակովեանցի եւ որդիք, 1908:

²⁷Հոլիս, Թիֆլիս, N 39, 11 Հոկտեմբերի 1915, էջ 609: Տես՝ Ա.-Դօ, Մեծ Հայքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին, Երեւան, Տպարան «Լոյս», 1917:

²⁸Ժթ. դարի ընթացքում Ռուսաստանը մի քանի անգամ պատերազմել է Թուրքիայի դժմ՝ 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 եւ 1877-1878 բուականներին:

²⁹Նկատի ունի երիտրուրքական Միուրին եւ Առաջադիմութիւն (İttihat Ve Terakki) Կուսակցութեանը, որին նաեւ կոչում էին Ժէօն (Քուրքերեն յօնուրկ-Երիտասարդ) Թուրքեր: Երիտրուրքական այս կուսակցութիւնը հիմնուել է 1889ին: 1908ին Երիտրուրքը գահընկեց արեցին սույրան Արդու Համիլ Բ.ին եւ հոչակեցին Օսմանեան Թուրքիայում սահմանադրութեան վերականգնումը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին՝ 1914-1918, Երիտրուրքերը ծրագրեցին եւ իրականացրին օսմանահպատակ հայերի ցեղասպանութիւնը, որին զինացին 1,5 միլիոն հայեր: 1919-1920ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դատավարութեան ժամանակ Երիտրուրքի պարագուխները դատավարութեցին հեռակայ մահապատժ:

³⁰Արդու Համիլ Բ. (1842-1918)՝ Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան (1876-1909), յայտնի է նաեւ «Կարմիր սուլթան» անուամբ՝ հայերի եւ այլ քրիստոնեայ ժողովութերի նկատմամբ զանգուածային կոստրածներ կազմակերպելու համար: 1894-1896՝ նրա դրդմամք Թուրքիայում տեղի ունեցած հայերի կոտորածներ, որին զինացին 300 հազար հայեր:

³¹Երիտրուրքը պատերազմի նախօրեակին բանտերից ազատ արձակեցին քրեական յանցագրութերին, որոնցից կազմուեց Թէշքիլաքը Մահսուլին (Կատուկ կազմակերպութիւնը): Նրանցից կազմուած ջոկատներն օգտագործուեցին հայերին կոտորելու համար: Կազմակերպութիւնում ընդգրկուել են մօս 40 հազար հոգի:

³²Դէյր էլ Զօր, անապատային քաղաք Միքայուս, Եփրատի աջ ափին: 1914-1918 այնտեղ են նրա շրջակային աքսորնեցին հայերը, որտեղ նրանք ենթակլուեցին ոչ միայն դանդաղ եւ տառապալից սովորականութեան, այլև բուրքերի յարձակութեան: Շրջակայ արաք բնակչութիւնը զգալի օգնութիւն ցուցաբերեց տարագիրներին եւ որոշ բուով հայեր փրկուեցին շնորհի այլ օգնութեան:

³³Աքրարական հայերը Դամասկոսի եւ հարաւային այլ քաղաքներում վաճառութեցին բացառապէս մահմեդականների:

³⁴Վաճ կազմուած էր Երկու բաղամասերից՝ Այգեստանից (23,000 հայ) եւ Քաղաքանէջից (2,300 հայ): Վերջինս համարում էր քաղաքի գործարար կենտրոնը: Այստեղ էին գտնուուր շուկան, խանութեները, պահեատունները, արհեատունները եւն: Բնակչութիւնը հիմնականում բնակուում էր Այգեստանում: Երկու քաղամասերը միջին կազմութիւնը կազմուում էր բուրքական բաղամասը (18,000 հոգի): 1915 Ապրիլի 7ից մինչեւ Մայիսի 4ը Երկու քաղամասերը ինքնապահանական մարտեր մղեցին կազմական կամոնաւոր գորքի եւ քրտական ջոկատների դէմք: Ենորմի դիմացութեան եւ

ռուսական Բայազէտի Զոկասի, որի կազմում էր Հայկական Կամաւրական Արարատեան (Ե.) գունդը, Վանը եւ նահանջի բնակչութեան զգալի մասը փրկուեց կոտորածից:

Ռուսական բանակի Վան շարժուելու նախածեռութիւնը պատկանում էր հայ կամաւրատերին, քանի որ ռուսական հրամանատարութիւնը նպատակ չուներ Վանը գրաւել: Այդ մասին աւելի մանրամասն տես՝ David Martirosian, “Vanskaya Operatsia – Epizodei Armyanskoy I Ruskoy Istori” (Վանի գործողութիւնը՝ հայկական եւ ռուսական պատմութեան դրուագներ), (<http://www.regnum.ru/news/1161786.html>): Ռուսաստանի հայազգի պատմաբանը մերժելով բուրքական թիր տեսակէտը, թէ իբր Վանում հայերն ապստամբել են, որպեսի օգնեն ռուսներին, ռուսական արխիւներից բերած համապատասխան փաստարդերով ապացուցում է, որ Կովկասեան բանակն իր առջեւ նպատակ չէր դրել գրաւել Վանը: Ռուսները Վան տանող ճանապարհի վրայ յայտնում են պատահաբար, երբ հետապնդում էին Դիլիմանի ճակատամարտում պարտութիւն կրած Խալիլ թէյի գօրամիաւրին, որը փախչում էր Վանի ուղղութեամբ: Խալիլը ցանկանում էր միանալ Վանը պաշարած իրայիններին եւ վերջ տալ հայերի ինքնապաշտպանութեանը: Վկայակոչուած փաստարդերով եւ դրանց հիման վրայ կատարած եզրակացութիւններով Մարտիրոսեանը հերքում է խորիրահայ այն պատմաբանների տեսակէտը, թէ ռուսական զօրքն է ազատազրել Վանը: Այդ մասին կարենոր տեղեկութիւններ են պահպանուել Արարատեան Գնդի հրամանատար Վարդանի (Սարգսի Սնիրաբեան) անտիպ յուշերում: Նա վկայում է, որ Արարատեան Գունդը, հակառակ Բայազէտի Զոկասի հրամանատար գօրավար Ա. Նիկոլաևի, դրոշում է յառաջանալ եւ օգնել Վանի պաշտպաններին: Վարդանը վկայում է, որ զնիերի հրամանատարներ Դիօն (Դրաստամատ Կանայեան), Համազասպը (Սրուանձեան) եւ Շերին (Աշրակ Գաւաֆեան) միակամ էին: Վարդանը մերկայանում է գօրավար Նիկոլաևին եւ յայտնում իրենց որդուման մասին, ասեղով. «Ձերդ Մեծութիւն: Մենք գնում ենք առաջ: Հայ ժողովուրդը ռուսաց զէնքի, ուժի կարիքը մինչեւ այժմ այնքան չի զգացել, ինչպէս ներկային: Մի օր չուտ կը հասնենք Վան՝ կը փրկենք ժողովրդին, մի օր ուշ կը հասնենք՝ կոտորուած ժողովրդին կը թաղենք: Մենք առաջ գնալով՝ հեռախոսի կապը կը պահպանեմ Ձեզ հետ, միշտ Ձեզ իրացեկ կը պահեմ ճանապարհին պատահած կուրսների մասին, եւ յոյս ունեմ, որ եթէ մեծ ուժերի հանդիպենք եւ Ձեր օգնութեան կարիքը զգանք՝ չէք մերժի մեզ օգնութեան հասներ: Սորան պատասխան ստացայ, թէ «Կ'աշխատե՞մ» (ՀԱԱ, ֆոն 402, ցուցակ 2, գործ 10, թիր 93-94): Բարեխախտաբար, ճանապարհին, բացի նի քանի փորբիկ ընդհարումներից, կամաւրները որեւէ դիմադրութեան չեն հանդիպում: Մայիսի 5ի երեկոյեան Խեցոյի (Դաշնակցական Խեչօ, Խաչատոր Ամիրեան-Գերողեան) հեծեավաշոր հասնում է Վան: Նրան դիմադրում է Արամը: Մայիսի 6ին, առաօտեան ժամը 6ին, բաղաք են մտնում կամաւրական Բ., իսկ ժամը 12ին՝ Դ. զնիերը, ապա Բայազէտի Զոկասի հիմնական ուժը:

³⁵ 1915 Ապրիլի 1ին Շատախ գաւառի Կենտրոն Թաղում սկսում են ինքնապաշտպանական մարտեր: Թաղը, որ բաժանում էր երեք քաղամասերի՝ Վերին, Ներքին եւ Զրադացի, գտնում էր Սիլվէնա եւ Վերին Տիգրիսի զների միախառանման եւ երեք խորունկ ծորերի միացման վայրում: Արմենակ Եկարենի վկայութեամբ, Շատախը յայտնի էր օսմանեան բռնատիրութեան դէմ իր ընդկումներուց: Նկատի ունենարվ տեղի հայության յամառ եւ անզիջում պայքարը բուրք եւ բուրդ հարստահարողների դէմ, Եկարենը գաւառը համենատում է Ջյըռունի հետ (Յուշեր Արմենակ Եկարենի, Գահիրէ, Տպ. Աստղ, 1947, էջ 185): Մայիսի 14ին Թաղ է հասնում Հայկական Կամաւրական Բ. Գունդը՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ: Բացի Վանից եւ Շատախից, ինքնապաշտպանական մարտեր են ընթանում նաև Գաւաշում, Փեսանդաշտում եւ այլ վայրերում:

³⁶ 1915 Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարութիւնը Վանի ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակում ազատազրական շարժման ականաւոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ Արամ Սանուկեանին (Սարգսի Յովհաննիսեան): Փաստորեն, հայութիւնը ԺՀ. դարում Սիմեոնի եւ Արցախի հայկական իշխանութիւնների կորստից յառույ հնարատրութիւն է ունենում ստեղծել իր ինքնապար մարմինը:

³⁷ 1915 Յունիսի սկզբին Վանում կազմաւրտում է գեներալ Տրուխինի ջոկատը, որը բաղկացած էր Երեւանեան սահմանապահ գումարտակից, Զարկալեան Բ. Առածին Կազմակային Բրիգադի 12 հարիրեակներից, Կովկասեան Լեռնահեծեազօրային Սարտկոցից, Արարատեան եւ Ա. խմբերից: Միաւրումից յառույ հայ կամաւրների ընդհանուր մարտակազմը հասնում է 5500 հոգու:

³⁸ Նկատի ունի Քաղաքամէջը:

³⁹ Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, բացի Մարտական, Կարմիր Խաչի, Ղինազրծական եւ այլ ստորաբաժնումներից, կազմակերպուել էր Ամրաշէն խումբը՝ մօտ 1800 հոգի, որը սակրատուական բնոյիցի աշխատանքներ էր կատարում: Նրա անդամները պաշարման ընթացքում կառուցում էին դիրքեր, խրամատներ եւ այլ տեսակի ամրութիւններ ու միաժամանակ հակառակորդի կրակի տակ վերականգնում էին բնախանօների կրակից վնասուած կամ քանուած դիրքերը:

⁴⁰ Նիկոլ Ալբարեան (1873-1947)` հայ քաղաքական-պետական գործիչ, գրականագէտ, ՀՅԴ անդամ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գործուն մասնակցութիւն է ունեցել կամաւրտական շարժմանը եւ մարտական գործութիւններին: 1914 Մայունմբերի 10ին ընդգրկուել է «Հայ Կամաւր Խմբերի Կարգադրիչ Սարմին»ի կազմում: 1915 Յուլիսի 10ին նշանակուել է Արարատեան Գնդի աւագ համհարզ, Քանաքեռ գիւղում (Երևանի տարածքում) տեղակայուած պահեստային խմբի հրամանատար: 1918 Մայիսի 28ին Հայաստանի անկախութեան հշչակումից յառույ ընտրուել է խորհրդարանի անդամ, իսկ 1919ին նշանակուել է Լուսատրութեան Նախարար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստառուելուց յառույ, 1921 Փետրուարին ճերբակալուել է, սակայն Փետրուարեան Ապստամբութիւնից յառույ ազատուել եւ հեռացել է արտասահման: 1930ին ընակուել է Բեյրութում, որտեղ զբաղուել է մանկավարժական գործունեութեամբ (R. Shatirian, “Kratkiy Ocherk Deyatelnosti Armyanskikh Dobrovolcheseskikh Drujijn 1914-1916gg.”, (համառու ակնարկ հայ կամաւրական խմբերի գործունեութեան 1914-1916ը), *Armyanskiy Vestnik*, Մոսկովիա, թիւ 10-11, 12 Մարտի 1917, էջ 13. նաև՝ ՀԱԱ, գ. 1267, գ. 2, գ. 50, թ. 111):

⁴¹ Նկատի ունի Վանի Թագավորութեան ժամանակ Մենուա արքայի (Ք.ա. 810-786) կառուցած ջրանցքը, որի Երկարութիւնը 42 կմ. է եւ գործում է առ այսօր:

⁴² Գաւառապետն էր Լեռն Գարբիէլեան, նրա օգնականը՝ Զաւեն Կորկոտեանը, իսկ ուստերեն բարգմանիշը՝ Պալապէքեանը:

⁴³ Ալիսավանք, Ալիսավանաց, Ալիսավանք՝ գիւղ Վասպուրականի Ռշտունիք գաւառում, Վանայ լիի հարաւային ափին, Ալբարան կղզու դիմաց: Ի. դարի սկզբին ուներ 250 հայ բնակչից: Ալբարան վանքի նաւահանգիստն էր: Պատմիչ Թովմա Արծրունին Ալիսավանքը յիշատակում է որպես Ալբարան վանքի կալուածք:

⁴⁴ Գագիկ Ալծրունի (879-մօտ 943)՝ Վասպուրականի թագավար 908ին:

⁴⁵ Անդրանիկ (Օգանեան, 1868-1927)` հայ ազգային-ազատազրական նշանաւոր գործիչ, ֆիդայի: Մասնակցել է հայութեային մի շարք կոհիների: Անկավարեկ է 1904ի Սասունի հայութեան ըմբռութիւնը: Բայկանեան Առաջին Պատերազմի ժամանակ (1912 Հոկտեմբերի 9-1913 Մայիսի 30) հայկանա առանձին կամաւրական վաշտի հրամանատար Գարեգին Նժդեհի տեղակալ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ուսու-թուրքական ռազմաճակատում Հայկական Ա. Կամաւրական Խմբի հրամանատար: 1918 Յունուարին նշանակուել է Հայկական բանակային կորպուսի դիմիգիայի հրամանատար: Նոյն ամսում նրան շնորհուել է ուսուական բա-

նակի գեներալ-մայորի կուսում: ՀՀ կառավարութեան հետ ունեցած տարակարծութիւնների պատճառով 1919ին հեռանում է արտասահման:

⁴⁶ Կայծակ Առաքել (Տիգրան Արածեան, 1869-1916)⁴⁷ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի, ՀՅԴ անդամ: 1904ին Սասունի ապստամբութեան մասնակից: 1905-1906⁴⁸ հայ-քարարական (աղբեջանական) ընդհարումների ժամանակ գործել է Երեւանում: Մասնակցել է պարսկական յեղափոխութեանը (1905-1911): Մասնակցել է 1915 Ապրիլի 7ից մինչև Մայիսի 4ը Վանի Այգեստան քաղամասի ինքնապաշտպանութեանը, եղել է Վանի Զինուորական Մարմնի անդամ: 1916-1917⁴⁹ Երզնկայում գրադրուել է հայ գաղրականների օգնութեան և բուրքերի մօտ բռնի պահուող հայ երեխանների, կանանց և աղջկների փրկութեամբ:

⁴⁷ Սարգիս Ստեփանեան (Խանասորի Վարդան, ?-1943)⁵⁰ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1890ին աշխուժ մասնակցութիւն է ունեցել հայդուկային շարժմանը: 1896ի գարնանը դեկավարել է Շատախի ինքնապաշտպանութիւնը: 1897ին գլխաւորել է Խանասորի արշաւանքը: 1905-1906⁵¹ հայ-քարարական բախումների ժամանակ դեկավարել է Ղարաբաղի հայութեան ինքնապաշտպանական կոինները: Պատերազմի սկզբում զիսաւորել է Հայկական Ե. Կամաւորական Գունդը, որը զենք չինելու պատճառով չի մասնակցել մարտական գործորութիւններին: 1915 Ապրիլի 1ից գլխաւորել է Արարատեան Գունդը: Կամաւորական զնների լուծարումից յետոյ հեռացել է քաղաքական գործունեութիւնից: Ունի անտիպ յուշեր:

⁴⁸ Դիօ (Գյաւատամատ Կանայեան, 1884-1956)⁵² նշանաւոր ռազմական, քաղաքական և պետական գործիչ: 1914-1916⁵³ Հայկական Բ. կանաւորական խմբի հրամանատար: 1917 Դեկտեմբերին նշանակուել է Հայկական Ազգային Կորպուսի կոմիսար: 1918 Մայիսին դեկավարել է Բաշ Ապարանի ճակատամարտը: 1920 Նոյեմբերին նշանակուել է ՀՀ Զինուորական Նախարար: 1920 Դեկտեմբերի 2ին Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, որպէս անցման շրջանի գլխուած ուժերի հրամանատար, դեկավարել է իշխանութիւնը մինչեւ Յեղկոմի Երեւան ժամանելը: 1923ին հեռացել է արտասահման:

⁴⁹ Քենի (Արշակ Գաւաթեան, 1858-1916)⁵⁴ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: Մասնակցել է 1904ի Սասունի ինքնապաշտպանութեանը և 1905-1906⁵⁵ հայ-քարարական ընդհարումներին: 1908ին պարսկական յեղափոխութեան ժամանակ Եփրեմ Խան Դարեւանի օգնականն էր: 1914-1916⁵⁶ գլխաւորել է Հայկական Դ. Կամաւորական Գունդը: Աչքի է ընկել Սարիդամիշի ճակատամարտի ժամանակ, որի ընթացքում իրեն դրսեւորել է որպէս հմուտ հրամանատար: Չոհուել է 1916ին Ռեւանուուգ քաղաքի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ:

⁵⁰ Խեչօ, Դաշնակցական Խեչօ (Խաչատուր Ամիրեան-Գերզեան, 1868-1915)⁵⁷ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1897ին մասնակցել է Խանասորի արշաւանքին և 1905-1911⁵⁸ պարսկական յեղափոխութեանը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելուց յետոյ զինուորազորւել է հայ կամաւորական շարժմանը, սկզբում եղել է Դրոյի օգնականը, իսկ 1915 Ապրիլի 1ին Արարատեան Գունդի կազմակերպելուց յետոյ նշանակուել է Վարդանի տեղակալ և հեծելավաշտի հրամանատար: Չոհուել է 1915 Ֆուլիսի ճին: Ինչպէս նշում է Ս. Վրացեանը. «Խեչովի մահը, կարծես, խորհրդանիշ եղաւ: Նրանից յետոյ մենք ուրախ օրեր չտեսանք» (Հորիզոն, Թիֆլիս, N 2, 3 Յունուարի, 1916):

⁵¹ Միքայէլ Արզումանեան:

⁵² Համազասպ Մրուանձտեան (1873-1921) հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1905-1906⁵⁹ հայ-քարարական ընդհարումների ժամանակ կազմակերպել է Ղարաբաղի, մասնաւորապէս Գանձակի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը: 1908ին ձերբակալուել է ուսուական իշխանութիւնների կողմից յօրին-

ուած «Դաշնակցութեան գործի» հետ կապուած և դատապարտուել է 15 տարուայ արտրի, որը կրելու էր Սիրիուս: 1913ին յաջողութեան է փախչել արտրավայրից: ՀՅԴ Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր (Գումարուած 1914ի Յուլիսի 25-օգոստոս 17): Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եղել է Գ. Կամաւորական Գունդի հրամանատար: Մասնակցել է 1918ի Բաքուի հայութեան պաշտպանութեանը: Հայաստանի Հանրապետութեան կազմադրումից յետոյ նշանակուել է Նոր Բայազէտում (այժմ՝ ՀՀ Գեղաքունիքի մարզ, ք. Գաւառ) տեղակայուած զօրքերի հրամանատար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ ծերբակալուել է 1921 փետրուարին սպաննուել է Երեւանի բանտում:

⁵³ Եալրա՝ քաղաք Ուկրաինայում, Սեւ Ծովի Ղրիմի թերակղուու հարաւային ափին:

⁵⁴ Կարծում են, որ Ա-Դօս այ բուաքանակի մէջ չի մտցրել Ալաշկերտի հովտի, Պարսկահայրի (Հիախասային Աստրապտական) հայութեանը, քանի որ նշուած շրջանները համարում էին Արեւելեան Հայաստան: 1915-1916ին դեռևս ամբողջութեամբ յայտնի չէր հայութեանը հասցուած արհաւիրքի ողջ ծաւալը:

⁵⁵ 1914 Ապրիլի 14ին «Տիտանիկ» շոգենարը, որը Սաուրիենվարդնից (Սեծն Բրիտանիա) գնում էր դէպի Նի Եռոք, բախում է մի հսկայ սաոցաքեկորի, որի հետեւանքով 1316 ուղեւորի եւ անձնակազմի 908 անդամից փրկում են միայն 711 հոգի:

⁵⁶ Եղիզը (Քուրք. Yildiz Sarayı՝ աստղային պալատ), սուլթան Արդուլ Համիդ Բ.ի նստավայրը: